

Verantwoording door Niels Bokhove bij zijn hoofdstuk “Bob Hanf als literaire gestalte”

Deze bijdrage is een bewerkte versie van mijn lezing ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling Bob Hanf, een vergeten kunstenaar, Stedelijk Museum Zwolle, 16-11-2003. Hiervoor heb ik uiteraard gebruikgemaakt van het onvolprezen boek van Toke van Helmond, *Bob Hanf 1894-1944, waarin opgenomen Christiaan Philippus' Mijmeringen over de Nachtzijde van het Leven* (Engelbewaarder, 24) (Amsterdam: St. Engelbewaarder, 1981) [voortaan: Eng.]. Daarop is kritiek mogelijk, maar het was nog steeds het enige boek over Hanf, het resultaat van intensief en veel spuurwerk. Enkele nieuwe zaken heb ik uit eigen spuurwerk eraan toe kunnen voegen. (Een door Van Helmond aangekondigd artikel met correcties en aanvullingen over de relatie tussen Hanf en Vestdijk (Vestdijkkroniek 1983, 38, 13) is voor zover ik weet nooit verschenen.)

1. Eng., 93v, 88.
2. Eng., 23.
3. W. Hazeu, M.C. Escher. Een biografie (Amsterdam, 1998), 40v.
4. Rood dictaatschrift, 22,4x14,8 cm (Archief Bob Hanf, Joods Historisch Museum, D 7229), ongepag., bl. [3] en [23]. – Meer over deze lezing in Eng., 45-51.
5. Rood dictaatschrift, bl. [39]-[41].
6. Eng., 154, 153.
7. Eng., 23. – In particulier bezit is: Guillaume Apollinaire, *La femme assise* (Paris: Éds. de la Nouvelle revue Française, 5me éd., 1920). De titel van een tweede overgeleverd boek, eveneens in particulier bezit, is onbekend. Beide boeken werden door de familie Hanf bij de verschijning van het Engelbewaarder-deeltje geschonken aan de twee samenstellers.
8. S. Vestdijk, *De laatste kans – de geschiedenis van een liefde* (Amsterdam, 7^e dr., 1983), 199. Zie over deze roman, Proust en Hanf: Toke van Helmond, 'Vestdijk en Proust: De doorwerking van "A la recherche du temps perdu" in "De laatste kans"', *Vestdijkkroniek* (1983) 38, 1-13, i.h.b. 11v.
9. Eng., 60; A.H. den Boef & Sj. van Faassen, 'Verrek, waar is Berlijn gebleven?' *Nederlandse schrijvers en hun kunstbroeders in Berlijn 1918-1945* (Schrijversprentenboek 47) (Amsterdam/Den Haag, 2002), 55.
10. Berusten in archief Akademie der Künste, Berlijn.
11. W. Huder (red.), *Salomo Friedländer/Mynona 1871-1946* (Berlin: Akademie der Künste, 1972), 22, 27.
12. J. Born, *Franz Kafka. Kritik und Rezeption zu seinen Lebzeiten 1912-1924* (Frankfurt/M, 1979), 117v.
13. De kans dat Hanf de publicatie van het verhaal in het obscure, door Theodor Tagger (= Ferdinand Bruckner) geredigeerde tijdschrift *Marsyas* in 1917 gelezen heeft, lijkt mij onwaarschijnlijk.
14. K. Grafdijk, "Die tekeningen gaan niet naar Duitsland". Frits Hanf beschermt nagedachtenis van zijn broer', *Het Vrije Volk*, 20-2-67.
15. F. Kelk, 'Kunst in Kafka-sfeer. Werk van Bob Hanf in Galerie De Sfinx', *Het Parool*, 26-1-67; Grafdijk, *ibid.*; H. Redeker, 'Bob Hanf, vergeten geniale zonderling bij De Sfinx', *Algemeen Handelsblad*, 24-1-67.
16. N. Bokhove, *Reiziger in scheerapparaten. Kafka in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam: Querido, 1984), 21-25, C. de Back & N. Bokhove (red.), *Niederländische Autoren über Franz Kafka 1922-1942* (Amsterdam: Rodopi, 1993), xxii-iv.
17. M. Brod & F. Kafka, *Eine Freundschaft. Briefwechsel*. Hrsg. von M. Pasley (Frankfurt/M: S. Fischer, 1989), 369; F. Kafka, *Tagebücher in der Fassung der Handschrift*. Hrsg. H.-G. Koch, M. Müller u. M. Pasley (Frankfurt/M: S. Fischer, 1990), 899v, 903. Bovendien was er een luidruchtig toneelgezelschap in het dorp (Tagebücher, 896).
18. Kafka, *Tagebücher*, 894vv.
19. Eng., 150. Intussen is het stuk wel degelijk al een aantal malen publiekelijk opgevoerd, voor het eerst tijdens een symposium van de Nederlandse Franz Kafka-Kring op 17-10-1999 in Rotterdam door Frans Huijts, bariton, en Willem Nelleke, piano.
20. 'Der Festordner': Rood dictaatschrift, bl. [12v]-[14v], [17v]-[18v]; 'Het kantoorplurkje': *ibid.*, bl. [18a]. Overigens is volgens taalkundige Ewoud Sanders (NRC Handelsblad) dit het vroegste voorkomen van 'plurk!' Tot nu toe was De Groene Amsterdammer van 1932 de eerste vindplaats. (email aan mij, 27-10-2003)
21. Versie 1: manuscript, 68 bl.; versie 2: typoscript, origineel, 29 bl. (beide: Letterkundig Museum [verder: LM]: H.233 H.1, lade 4562).
22. Zie bibliografie.

23. Kladversie (?): in rood dictaatschrift (Archief Bob Hanf, Joods Historisch Museum), ongepag., bl. [61v]-[46v] (teruglopend) & [61r]-[64r]; versie 1: manuscript, 94 bl., gedateerd 16-5-1922 op laatste bl.; versie 2: manuscript, 101 bl., op bl. 1: 'W. Parkweg 93 / A'dam' (waar Hanf van jan. 1922 tot 1927 woonde) (beide: LM: H.233 H.1, lade 4561).
24. Eng., 88, 153, 115.
25. Beide 77 bl., maar onderlinge afwijkingen zijn soms groot (zie het voorwoord bij de hoofdstukken 1 en 2, opgenomen in deze bundel). De doorslag lijkt definitieve versie vanwege correcties (LM: H.233 H.1, lade 4562; H.233 A., lade 4560).
26. Uit het leven van Ernst Alexis, doorslag, f° 1; id., origineel, f° 53; Eng. 119 .
27. Typoscript, alleen doorslag, 31 bl. (LM: H.233 H.1, lade 4562).
28. Brief van Hanf aan Mijnsen, 25-6-1927, in Eng., 118.
29. Versie 1: typoscript, doorslag, 152 bl. (lijkt compleet); versie 2 ('I' in LM): typoscript, deels origineel, deels doorslag, 184 bl.; versie 3 ('II' in LM): typo- (doorslag?) en manuscript, 152+54 bl.; versie 4: typoscript, doorslag, 10 bl. (hoort waarschijnlijk bij versie 2) (LM: 1 & 4: H.233 A, lade 4560; 2 & 3: H.233 H.1, lade 4561). Versie 1 lijkt grotendeels doorslag van versie 3, versie 2 vermoedelijk later dan 3 & 1.
30. Blijkens navraag bij de dochter van Arthur van Schendel. Opvallend is wel dat in een lijst van documenten, door Hanfs broer Frits ooit aangeboden aan het Letterkundig Museum, één brief van Bob aan A. van Schendel vermeld staat (sign. LM H.233 B.3, lade 4560). Bovendien zou het museum volgens de catalogus twintig brieven aan Van Schendel herbergen, die echter niet te traceren waren. Vermoedelijk worden per abuis de twintig pagina's van genoemde brief bedoeld.
31. Manuscript, 25 bl. (LM: H.233 B.1, lade 4560), bl. 1 en 24v.
32. Zie over hem: Eng., 36, 42v, en ook <catalogus.muziekgroep.nl/minisis/files/bios/b003088.doc>. Zijn archief, afkomstig uit de periode 1911-65, wordt bewaard in het Nederlands Muziek Instituut (sign.: GM 9). Mogelijk dat hier nog aanwijzingen zijn te vinden over Frau van Schendel.
33. LM: H.233 B.3, lade 4560; Eng., 119.
34. Vestdijk, De laatste kans, 201.
35. Eng., 187, 199, 155. Curieus is wel dat bij de eerste vermelding de uitgever in een voetnoot schreef: 'Haar naam was eigenlijk Lemke[!], om het eergevoel der familie voor krenking te vrijwaren, is hier de spelling een weinig gewijzigd.' Kennelijk speelde de uitgever het spelletje met Hanf mee.
36. Eng., 115, 155v. Waar het manuscript nu is, is mij niet bekend (bij De Bezige Bij?). In 1967 volgde nog een herdruk bij De Arbeiderspers ter gelegenheid van een Hanf-tentoonstelling in het Singer-museum in Laren en in 1981, met facsimile van de titelpagina, in Eng., 175-99. Komrij gaf in 1979 twee fragmenten een plek in zijn bloemlezing *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw...* (Amsterdam: Bert Bakker, 11e dr. 1996), 603-04. Onlangs werd het opgenomen in de jubileumbundel *Een kleine mooie revolutie. De dichters van De Bezige Bij 1944-2004* (2004).
37. Uit het leven van Ernst Alexis, origineel typoscript, f° 50-54. Vgl. Eng. 110.
38. M. Brod, 'Unsere Literaten und die Gemeinschaft', *Der Jude* 1 (1916) 7, 463v; id., 'Der Dichter Franz Kafka', *Die Neue Rundschau* 32 (1921) 11, 1216 (beide geciteerd naar: J. Born [e.a.] (red.), *Franz Kafka. Kritik und Rezeption zu seinen Lebzeiten 1912-1924* (Frankfurt/M, 1979), 149, 160).
39. Eng., 53v, 62, 76v. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 4-9-1919, Avondbl. B. J. Goedegebuure, Zee, berg, rivier. Het leven van H. Marsman (Amsterdam: Arbeiderspers, 1999), 11 (afb. tussen 240-241).
40. Eng., 79, vgl. 50, H. Marsman, *Verzameld werk. Poëzie, proza en kritisch proza*. [Bez. door D.A.M. Binnendijk & A.V. Thelen.] (Amsterdam, 3^e dr., 1960), 364-67, en A. Lehning, H. Marsman. *De vriend van mijn jeugd* (Amsterdam, 1960), 40, 43v.
41. R. Houwink, *Persoonlijke herinneringen aan Marsman* (Amsterdam: De Beuk, 1961), 9. Den Boef & Van Faassen, 'Verrek, waar is Berlijn gebleven?', 62-71.
42. E. du Perron, *Brieven*, dl. III. Bez. door P. Delen [e.a.] (Amsterdam, 1978), 270 & 272; H. Marsman & S. Vestdijk, 'Brieven over literatuur' IV-VI, *De Groene Amsterdammer*, 15-2, 29-2 en 7-3-1936.
43. Eng., 88, 153. 'De bezoeker' in: Marsman, *Verzameld werk*, 209-17.
44. W. Hazeu, *Vestdijk – een biografie* (Amsterdam: Bezige Bij, 2005), 130; M. de Vries, 'Knett'rend vuurwerk'. *Brieven aan S. Vestdijk*. Ingeleid en toegelicht door H. Visser, A. Wadman en G. Wynia m.m.v. Xaviera Hollander (Rondom S. Vestdijk-reeks, III; Literaire reeks, XIV) (Groningen: Stabo, 1985), 118, 131. – Zie over Mick de Vries en Vestdijk: M. Postma, 'De ontmoeting' (interview met Vera de Vries), *Vestdijkkroniek* (2003) 102, 44-46; M. Hartkamp, 'Ik, Vestdijk en het lichte meisje' (1972), *ibid.* 47-51. – In het Hanf-archief is een foto van een groep studenten met o.a. Mick de Vries (LM: 1928, VI, 27).
45. Geciteerd naar: Hazeu, *Vestdijk*, 131. *Vestdijk, De laatste kans*, 199.
46. S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen* (Amsterdam: Bezige Bij, 4^e dr., 1992), 15. De volgende brieven zijn bekend: Vestdijk aan Hanf, 25-8-1932 (Visser, Simon Vestdijk, 161), 9-6-1933

- (ibid., 181, 581 [bezit: Y.D.C. van Duyn]), 26-2-1934 (ibid., 192, 582); Hanf aan Vestdijk, 1942 (LM: H.233 B.1), 8 brieven uit 1942-44 (LM: V.555 B.2). Bovendien: Vestdijk aan broer Frits Hanf, 9-5-1948 (LM: V.555 B.1), 1962[?] (LM: H.233 B.3, als bijlage [verdwenen] bij kaart van Frits Hanf aan G. Borgers (LM), 15-2-1962). De in LM aanwezige brieven van Vestdijk aan 'R. Hanf' uit 1945-48 en van 'R. Hanf' aan Vestdijk uit 1945-58 (alle: V.555 H.1 (Verzen)) moeten gezien de jaartallen aan broer Frits Hanf gericht zijn geweest. – De door Visser genoemde en gebruikte brieven bleken vooralsnog niet toegankelijk, bezitter Y.D.C. van Duyn heb ik niet kunnen achterhalen. De briefwisseling in het LM bleek helaas onvindbaar.
47. Deze opdracht staat afgedrukt op een aanbiedingslijst van antiquariaat Schuhmacher met de titel 'Supplement herzien & vermeerderd Vestdijk-Bulletin'. Verzen staat hierin overigens niet vermeld. (Met dank aan Thijs Wierema.) – Vestdijk woonde tijdens zijn studiejaren in 1924-25 in de Derde en Tweede Helmersstraat (Hazeu, Vestdijk, 128, 151, 824).
 48. 'De realiteit bij Franz Kafka': 1 'Het ijspaleis', Groot Nederland 37 (1939) I, 1 (jan.), 48-60; 2 'De ontsnapping', ibid., 2 (feb.), 155-68; 3 'De kolossale schuld', ibid., 3 (mrt.), 243-60 (gebundeld in: S.V., Lier en lancet (Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1939 [en herdr.]), 274-313); 'Over "Der Prozess" van Franz Kafka', S.V., De Poolsche ruiter (Bussum: Kroonder, 1946), 72-82;
 49. Jhr. mr. M. van der Goes van Naters in: H. Visser (red.), Brieven rond de Vestdijk-biografie (Amsterdam, 1989), 61, 59; Gedenkboek Gijzelaarskamp Beekvliet St. Michielsgestel (Schiedam, [1946]), 174.
 50. 'De verdwenen horlogemaker' deed Ter Braak al in 1939 'sterk denken' aan Kafka's 'Die Verwandlung' ('Het vanzelfsprekende wonder', Het Vaderland, 13-7-1939). Hazeu, Vestdijk, 518v; Sjoerd Leiker in: Visser (red.), Brieven rond de Vestdijk-biografie, 103.
 51. Hazeu, Vestdijk, 133, 518 Eng. 83; H. Marsman & S. Vestdijk, Heden ik, morgen gij (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 6^e dr., 1983), 281, 289.
 52. Marsman & Vestdijk, Heden ik..., 29vv; Vestdijk, Gestalten tegenover mij, 16.
 53. Hazeu, Vestdijk, 131, 855. Zes ervan verschenen in Zes verhalen (Amsterdam: Bezige Bij, 1983), alle acht in De grenslijnen uitgewist. Nagelaten verhalen. Bez. en verantw. door T. van Deel (Amsterdam: Bezige Bij, 1984), 189-205, vgl. 272v, 277.
 54. Vestdijk, Gestalten, ibid.; Visser, Simon Vestdijk, 470; Vestdijk, De laatste kans, 151v.
 55. Ibid., 197-203, 229v, 240-45.
 56. Eng., 25, 118; LM: H.233 B.3, lade 4560; Vestdijk, De laatste kans, 76; Visser, Simon Vestdijk, 123 & 125, 569 noot 46 (vgl. De Vries, 'Knett'rend vuurwerk', 141, 182).